

11. सामाजिक स्तरीकरण (Social Stratification)

सामाजिक स्तरीकरण (Social Stratification) सार्वत्रिक स्वरूपाची प्रक्रिया आहे. कोणत्याही समाजात व्यक्तींना भिन्नभिन्न दर्जा प्राप्त झालेला असतो. समाजात श्रेष्ठ-कनिष्ठतेची स्थिती असते. म्हणजेच धर्म, वंश, जात, शिक्षण, व्यवसाय व कर्तव्य इत्यादी गोष्टींच्या आधारे समाजात वेगवेगळे स्तर पडतात. सन्मरच्या मते, 'इतिहासात असा कोणताच समाज नाही की, त्या समाजात वर्गद्वेष नव्हता.' केवळ अलिकडील समाजात स्तर दिसून येतात असे नाही, तर प्राचीन काळापासूनच समाजात सामाजिक स्तर आढळून येतात. समाजाची उच्च, मध्यम व कनिष्ठ अशा स्तरात विभागणी झालेली दिसून येते. कार्ल मार्क्सने स्पष्ट नमूद केले आहे की, 'आतापर्यंतचा इतिहास वर्गसंघर्षाचा आहे.' म्हणजेच समाजात श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या आधारे वर्ग होते आणि आजही आहेत. गिटलच्या मते, 'स्तरीकरण सर्व संस्कृतीचे वैशिष्ट्य आहे.' समूहासमूहात संस्कृती-संस्कृतीत असमानता दिसून येते.' समाज विभिन्न श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या आधारे व्यक्तीचा दर्जा, भूमिका, प्रतिष्ठा भिन्नभिन्न स्वरूपाचा असतो. अशा उच्च व निम्न स्तरात विभाजित केलेल्या व्यवस्थेला सामाजिक स्तरीकरण म्हटले जाते.

स्तरीकृत हा शब्द भूगर्भशास्त्राच्या अध्ययनातून घेतलेला आहे. भूगर्भशास्त्रात मुरुम, माती व खडक यांचे विभिन्न स्तर असतात. त्याचप्रमाणे समाजातही व्यक्तींना शिक्षण, उत्पन्न, कर्तव्य, व्यवसाय, जाती व धर्माच्या आधारे विभिन्न स्तरात विभाजित केले जाते. सर्वसाधारणतः स्तरीकरणाचे स्वरूप प्रत्येक समाजाच्या परिस्थितीनुसार असते. किंगजले डेव्हीस म्हणतो, 'कोणताही समाज वर्गविहीन अथवा अस्तरीकृत नसतो.' समाजातील दर्जा हा भिन्नतादर्शक असतो. जो सामाजिक स्तरानुसार व्यक्तीला मिळालेला दर्जा असतो. ज्या व्यक्तींचा दर्जा सारखा असतो अशा सारखा दर्जा असलेल्या व्यक्तीचा एक स्तर बनतो जो व्यक्तीच्या कुटुंबावरून ठरत असतो. म्हणून कुटुंब सामाजिक स्तरीकरणाचे युनिट मानले जाते. त्यामुळेच सामाजिक स्तरीकरणाचा मूळ आधार समाजामध्ये विभिन्न स्तराची झालेली निर्मिती हा आहे. समाजशास्त्रात जेव्हा स्तर हे उच्च-निच अशा श्रेणीबद्द रूपात विभाजित केले जातात, त्यालाच सामाजिक स्तरीकरण म्हटले जाते.

सामाजिक स्तरीकरणाचा अर्थ व व्याख्या

(Meaning and Definition of Social Stratification)

सामाजिक स्तरीकरण ही एक प्रक्रिया आहे जी समाजास विभिन्न अशा श्रेष्ठ-कनिष्ठ स्तरात विभाजित केले जाते. ही प्रक्रिया जगातील प्रत्येक समाजात भिन्नभिन्न सामाजिक स्तर आढळून येतात. सामाजिक प्रतिष्ठेनुसार समूहाचा ठरविण्यात आलेला पदसोपान क्रम म्हणजे सामाजिक स्तरीकरण होय. सामाजिक स्तरीकरणाचा अर्थ स्पष्ट करणाऱ्या काही सामाजिक विचारवंतांचा व्याख्या विचारात घेता येईल. त्या पुढीलप्रमाणे आहे.

(1) सदरलँड व वूडवर्थ (Sutherland & Woodworth), “स्तरीकरण केवळ आंतरक्रिया किंवा विभेदीकरणाची प्रक्रिया किंवा रित आहे, ज्यात काही व्यक्ती उच्च पद प्राप्त करीत असतात.”

(2) पारसन्स (Parsons) च्या मते, “एखाद्या समाजात व्यक्तींची कनिष्ठ व वरिष्ठ वर्गात झालेली क्रमरचना म्हणजे स्तरीकरण होय.”

(3) पी. गिसबर्ट (P. Gisbert) च्या मते, “सामाजिक स्तरीकरण म्हणजे समाजाचे स्थायी समूह व श्रेणीमध्ये झालेले विभाजन होय, जे श्रेणी व स्थायी समूह श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाच्या आधारे परस्पर संबंधीत असतात.”

(4) ऑगबर्न व निम्कोफ (Ogburn and Nimkoff) च्या मते, “सामाजिक स्तरीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे, ज्यात व्यक्ती आणि समूह एका स्थायी स्थितीत किंवा क्रमबद्धतेत विभाजित केले जातात.”

(5) रेमंड मूरे (Raymond Murreay) च्या मते, “समाजाची श्रेष्ठ-कनिष्ठ अशा सामाजिक एककात झालेली विभागणी म्हणजे स्तरीकरण होय.”

प्रस्तुत व्याख्यांवरून सामाजिक स्तरीकरणाचा अर्थ स्पष्ट होतो. थोडक्यात, जेव्हा समाज व्यक्तींना श्रेष्ठ-कनिष्ठ अशा विभिन्न स्तरात विभाजित करतो त्या प्रक्रियेला सामाजिक स्तरीकरण असे म्हणतात. स्तरीकरण विश्वव्यापी ज्यामध्ये समाजातील व्यक्तींचा स्थान भूमिकांनाच विविध स्तरात विभाजित करीत नाही तर सत्ता, अधिकार व प्रतिष्ठांना योग्य-नियोग्य अशी विभेदन करणारी समाजव्यवस्था आहे. जी काळानुसार बदलत असते.

सामाजिक स्तरीकरणाची वैशिष्ट्ये

मालविन एम. ट्युमिन यांनी 'Social Stratification' या ग्रंथामध्ये सामाजिक स्तरीकरणाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट केलेली आहे आणि काही सामाजिक विचारवंतांनी सांगितलेली वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

(1) सामाजिकता (Social) : सामाजिक स्तरीकरण हे मानवाद्वारे निर्मात काही व्यक्तीपर्यंत सीमित नसते तर त्यांचे स्वरूप सामाजिक आहे. ज्याला समाजाची मान्यता असते, जी समाजातील मूल्ये व प्रमाणके यांच्या आधारे लोकांची श्रेष्ठ-कनिष्ठ स्तरानुसार विभेदन झालेले असते. व्यक्ती सामाजिकरणाद्वारे सामाजिक नियमने शिकत असतो. म्हणजेच अप्रत्यक्ष स्तरीकरणास स्विकृत करतो. अनेक सामाजिक संस्थाद्वारे सामाजिकरण साधले जाते. प्रत्येक समाजात सामाजिक स्तरीकरण वेगवेगळे असते. पाश्चात्त समाजात वर्गाच्या आधारे स्तरीकरण आहे तर भारतीय समाजात जातीच्या आधारे स्तरीकृत व्यवस्था आढळून येते. समाजाच्या मूल्य व प्रमाणकानुसार स्थान, भूमिका व प्रतिष्ठा आदी निश्चित झालेली असते. सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे सामजिक स्तरीकरण निरंतर टिकून आहे. ही विशेष बाब दिसून येते.

(2) उच्च-निच स्थानानुसार विभागणी (Division on Superiority and Subordination Status) : सामाजिक स्तरीकरणात समाजाचे विभिन्न स्तरात विभाजन केले जाते. या विभिन्न स्तराचे स्थान हे उच्च-निचतेच्या आधारे झालेले असून त्यानुसार त्यांचे सामाजिक संबंध निश्चित झालेले असतात, यानुसार समाजाची विभागणी होत असते. भारतीय समाजात ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि क्षुद्र अशा वर्णात उच्च-निचतेच्या स्तरात विभागणी झालेली असून श्रेणीबद्धतेमुळे समाज उच्च-निच स्तरात विभाजित झालेला आहे. वर्ग व्यवस्थेनुसार पाश्चात्त समाजात श्रेष्ठ-कनिष्ठ वर्गात विभाजन झालेले दिसून येते.

(3) सार्वत्रिकता (Universality) : सामाजिक स्तरीकरणाचे स्वरूप सार्वत्रिक आहे. प्राचीन काळापासून असा कुठलाही समाज नाही जिथे स्तरीकरण नसेल, परंतु स्तररचनेच्या स्वरूपात बदल दिसून येतो. म्हणजेच प्राचीन काळात वय, लिंग, शारीरिक क्षमता व जन्म या अर्पित गुणावर आधारित स्तर होते. अलिकडील काळात अर्पित गुणावर आधारित स्तरीकरण दिसून येते. मार्क्स, सम्नर, गिटलर इत्यादी विचारवंतांच्या मते, सामाजिक स्तरीकरण हे ऐतिहासिक काळापासून अस्तित्वात आहे. त्यामुळेच सामाजिक स्तरीकरणाचे स्वरूप सार्वत्रिक स्वरूपाचे आहे.

(4) सापेक्ष स्थित्यत्व (Relative Stability) : सामाजिक स्तरीकरणाचे स्वरूप सापेक्ष स्थायी आहे. कारण काळानुरूप समाजाची मूल्ये आणि प्रमाणकांमध्ये स्थित्यंतरे घडून येतात. यामुळे सामाजिक संबंधात्मक प्रतिमानामध्ये सुद्धा स्थित्यंतरे घडून येतात, म्हणून सामाजिक स्तरीकरणामध्ये परिवर्तन घडून येते. या स्थित्यंतराची गती मात्र अतिशय मंद असते. त्यामुळेच सामाजिक स्तरीकरण सापेक्षता स्थायी स्वरूपाचे असते असे म्हटले जाते.

(5) परिणामकारकता (Effectively) : सामाजिक स्तरीकरणामुळे समाजात असमानता निर्माण होऊन जीवन जगण्याच्या संधी व पद्धतीत असमानता दिसून येते.

म्हणून ट्युमीन म्हणतो की, सामाजिक स्तरीकरण परिणामकारक ठरते. एखाद्या व्यक्तीला किती सामाजिक, मानसिक अस्वास्थ्यास तोंड घावे लागते, हे त्याच्या समाजातील स्तरावर अवलंबू असते. विविध सामाजिक स्तरानुसार मृत्यू दराचे प्रमाण असते. कनिष्ठ स्तरातील मृत्यू दर अधिक प्रमाणात असतो. जीवन पद्धती वर्गपरत्वे किंवा स्तरपरत्वे असमानता दिसून येते.

(6) सामाजिक संबंधात्मक प्रतिमान (Pattern of Social Relation) :

सामाजिक स्तरीकरणामध्ये विभिन्न स्तरातील सामाजिक संबंधात्मक प्रमाणक व्यवस्था असते. त्यानुसार उच्च-निच स्तरातील लोकांचे एकमेकांशी संबंध कसे राहतील, हे निश्चित केले जाते. सामजिक स्तरीकरणातील भिन्नभिन्न स्तरीकृत संबंधाची एक विशिष्ट व्यवस्था असते. विशिष्ट स्तरातील व्यक्तींचे संबंध कसे असावे या संदर्भात मूळ्ये व प्रमाणके निर्देशक केलेले सामाजिक संबंधात्मक प्रतिमान असतात.

(7) सत्ता वितरणात्मक विषमता (Unequal Distribution of Power) :

सामाजिक स्तरीकरणात उच्च-निच स्थानावर आधारित समूहांमध्ये विभाजन होते. त्यासोबतच उच्च-निच स्थानानुसार सत्तेचे विषमतेच्या आधारे वितरण होते. सत्ता, संपत्ती व प्रतिष्ठा असलेली स्थाने मर्यादित स्वरूपात असतात. त्यामुळे मर्यादित उच्च स्थानाचे विषम प्रमाणात वितरण होत असते. कारण उच्च स्तरातील व्यक्तींना संपत्ती, सत्ता व प्रतिष्ठा प्राप्त होत असते तर खालच्या स्तरातील व्यक्तींना त्यापासून वंचित राहावे लागत असते.

(8) पिरॅमिड साढूशयता (Like Pyramid) : स्तरीकरणाचे स्वरूप कोणतेही असो ते पिरॅमिडसारखे असते. म्हणजेच त्रिशंकूसारखीच उच्च स्तरात कमी व्यक्ती असतात. तर मध्यम व कनिष्ठ स्तरात अनुक्रम हा जास्त आणि सर्वात जास्त व्यक्तीचा समावेश असलेला दिसून येतो. उदा.- उच्च वर्गांमधील भांडवलदारांचे श्रीमंताचे प्रमाण अल्प असते. तर मध्यम वर्गांचे व्यक्तींचे जास्त आणि अत्यंत दारिद्र्य वर्गांचे प्रमाण अतिशय जास्त असते. त्यामुळे ऐतिहासिक पिरॅमिडसारखी जगातील सामाजिक स्तरीकरणाची रचना आढळून येते.

अशाप्रकारे सामाजिक स्तरीकरणाची वैशिष्ट्ये आहेत. बहुतेक प्रत्येक समाजात स्तरीकरण आढळून येते.

सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार

(Forms of Social Stratification)

सामाजिक स्तरीकरण प्रत्येक समाजात आढळून येते. जगातील सर्वच समाजातील सामाजिक स्तरीकरणाचे स्वरूप सारखे नाही. म्हणजेच सामाजिक स्तरिकरणाचे स्वरूप समाजसापेक्ष असून भिन्न स्वरूपाचे आहे. या दृष्टीने सामाजिक स्तरीकरणाच्या स्वरूपावरून स्तरीकरणाचे दोन प्रकार आढळून येतात.

- (1) खुले स्तरीकरण.
- (2) बंद स्तरीकरण.

(1) मुक्त किंवा खुले स्तरीकरण (Open Stratification) : या स्तरीकरणात व्यक्ती आपले स्थान किंवा दर्जा बदलवून दुसऱ्या स्थानात किंवा स्तरात जात असते किंवा तशी संधी व्यक्तीला मिळत असते, त्याला खुले स्तरीकरण म्हणतात. खुल्या स्तरीकरण व्यवस्थेत व्यक्तीला शिक्षण, बौद्धिक व शारीरिक क्षमतेमुळे स्वतःचा विकास साधता येतो. म्हणजेच स्वतःचा क्षमतेनुसार उच्च दर्जा मिळविता येतो. त्यामुळे व्यक्ती स्वर्कर्तृत्व सिद्ध करून कनिष्ठ स्तरातून उच्च दर्जा मिळवून जाऊ शकतो. मुक्त स्तरीकरणात संपादित केलेला दर्जा महत्त्वाचा असतो. व्यक्तींच्या शिक्षण, गुण, कर्तृत्व, बुद्धीमत्ता इत्यादी पैलूना विशेष महत्त्व असते. अलिकडील काळात खुले स्तरीकरण सर्वच समाजात आढळून येते. उदा.-वर्ग व्यवस्था.

(2) बंद स्तरीकरण (Closed Stratification) : बंद स्तरीकरण व्यवस्थेत व्यक्तीच्या जन्माला विशेष महत्त्व असते. व्यक्तीला त्यानुसारच दर्जा प्राप्त होतो आणि व्यक्तीला दर्जा बदलविण्याची संधी नसते. कारण एका स्तरातून दुसऱ्या स्तरात जाण्यावर अधिक निर्बंध असतात. जो अर्पित दर्जा असतो. बंद स्तरीकरणात सामाजिक गतिशीलतेला संधी नसते. उदा.-भारतातील जाती व्यवस्थेचे अतिशय महत्त्वाचे उदाहरण आहे.

सामाजिक स्तरीकरणाच्या वरील मुक्त स्तरीकरण आणि बंद स्तरीकरण यावर आधारलेली जाती व्यवस्था आणि वर्ग व्यवस्था आपल्याला दिसून येतात. परंतु इस्टेट व गुलामी हे स्तरीकृत प्रकार कुठल्याही समाजात आढळून येत नाही. या दृष्टीने जाती व्यवस्था, वर्ग व्यवस्था आणि इस्टेट या तिन्ही प्रकारांचा सविस्तर विचार आपल्याला करायचा आहे. तो पुढीलप्रमाणे करता येईल.

जाती व्यवस्था (Caste System)

बंद स्तरीकरणाचा प्रकार म्हणजे भारतातील जाती व्यवस्था होय. जगात कुठल्याही समाजात जाती आधारित स्तरीकरण आढळून येत नाही. भारतीय समाजातील महत्त्वपूर्ण संस्था म्हणून जाती व्यवस्थेचा विचार केला जातो. प्राचीन काळापासून भारतात जाती व्यवस्था अस्तित्वात असून जाती व्यवस्था भारतीय समाज व्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा घटक समजला जातो. डॉ.जी.एस. धुयं म्हणतो की, जाती व्यवस्था आर्याची देणगी आहे. तर शेषराव मोरे म्हणतो की, 'मनस्मृतीच्या नव्हे तर आर्याच्या आधीपासून भारतात शेकडो जाती अस्तित्वात होत्या.' डॉ. सक्सेना म्हणतो की, 'जाती हिंदू सामाजिक संरचनेचा मुख्य आधार आहे. जाती

व्यवस्थेने हिंदूचे सामाजिक, सांस्कृतीक, आर्थिक व राजकीय जीवन प्रभावित केले आहे.' जाती व्यवस्थेविना भारतीय समाजव्यवस्थेचे यथार्थ आकलन होत नाही. म्हणून लुई ड्युमा यांनी म्हटले की, 'जाती प्रथेच्या अध्ययनाशिवाय भारतीय समाजाचे अध्ययन पूर्ण होऊ शकत नाही.'

जातीची निर्मिती कशी झाली असे सांगणारा धर्मग्रंथ म्हणजे मनस्मृती होय. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्ध या वर्णाच्या संस्कारातून जाती निर्माण झाल्या असे मनस्मृती सांगते. या जाती उत्पत्तीच्या वर्णसंस्काराचा भ्रामक धर्म सिद्धांत आहे असे शेषराव मोरे मानतो. असे असूनही ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्ध या चार वर्ण व्यवस्थेनुसार अर्थात स्तरात भारतीय समाजाचे विभाजन झाले. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्पष्ट करतात की, जात हा समान दर्जाचा नाही. जात असमानतेवर आधारित आहे. डॉ. इरावती कर्वे म्हणतात, भारतीय संस्कृतीला समजून घ्यायचे असेल तर जाती व्यवस्थेचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि क्षुद्र हे चार वर्ग होते. काही काळानंतर चार जातीची निर्मिती झाली आणि चार जातीच्या शेकडो जाती सर्वसाधारणपणे इ.स. पूर्व 300 कालखंडात निर्माण झाल्या. याच काळात जाती व्यवस्था निर्माण झाली असावी असे काही विचारवंतांना वाटते. अनेक भारतीय सामाजिक विचारवंतांनी जातीचे सखोल अध्ययन केले. त्यामध्ये डॉ. केतकर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ.पी.एस. धुर्ये, डॉ. इरावती कर्वे, कै. दत्त, डॉ.एम.एन. श्रीनिवास, डॉ. सक्सेना, डॉ. मुजूमदार इत्यादी सामाजिक विचारवंतांचा समावेश करता येतो. आज भारतीय समाजात जात ही स्तरिकरणाचा मुख्य आधार मानला जातो.

जातीचा अर्थ व व्याख्या

(Meaning and Definition of Caste)

जात हा मराठी शब्द पोर्तुगीज भाषेतील 'Casta' या शब्दापासून बनला आहे. ज्याला इंग्रजीत Caste म्हटले जाते. 'Casta' याचा अर्थ वंशशुद्धता असा होतो. जात या शब्दाचा वापर 1665 ग्रोसेया-डी आरेटा या विचारवंताने केला. नंतर अबे डुब्बाय याने या शब्दाचा उपयोग प्रजातीच्या संदर्भात केला. भारतीय जातीसंबंधीच्या अध्ययनावरून ध्यानात येते की, जात आणि वंशशुद्धतेचा कुठलाही संबंध नाही, तर जातीचा संबंध जन्माशी आहे. इतके स्पष्ट असूनही जातीला 'Caste' हा इंग्रजी पर्यायी शब्द रुढ झाला. जातीचा अर्थ स्पष्ट करणाऱ्या अनेक सामाजिक विचारवंतांनी व्याख्या स्पष्ट केलेल्या आहेत. काही सामाजिक विचारवंतांच्या व्याख्या विचारात घेता येईल. त्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

(1) डॉ. बी.आर. आंबेडकर (Dr. B.R. Ambedkar) यांच्या मतानुसार, “बहिंगट विवाहबंधनावर अंतर्गत विवाहबंधनाचे वर्चस्व प्रस्थापित होणे म्हणजे जातींची निर्मिती होय. जात हा बंद वर्ग आहे.”

(2) डॉ. मुजूमदार व मदान (Dr. Majumdar and Dr. Madan) यांच्या मते, “जात हा एक बंद वर्ग आहे.”

(3) डॉ.सी.एच. कुले (C.H. Cooley) च्या मते, “जेव्हा एक वर्ग पूर्णतः अनुवंशिकतेच्या आधार ठरतो, तेव्हा त्या वर्गास जात असे म्हणतात.”

(4) डॉ. इरावती कर्वे (Dr. Iravati Karve) च्या मते, “विस्तृत संबंध असणारा अंतर्गत विवाह समूह म्हणजे जात होय.”

प्रस्तुत व्याख्यांवरून जातीचा अर्थ स्पष्ट होतो. जात जन्माने आधारित सामाजिक समूह आहे. व्यक्तीचा ज्या जातीत जन्म झाला असेल त्या जातीचा दर्जा त्याला मिळतो. जो विषमतादर्शक आहे. थोडक्यात, रक्तसंबंधाने जोडलेला समूह म्हणजे जात होय.

जातीची वैशिष्ट्ये

(Characteristics of Caste)

बंद स्तरिकरणाचा प्रकार म्हणून जाती व्यवस्थेचा विचार केला जातो. जो श्रेष्ठ-कनिष्ठतेचा आधार आहे. विभिन्न सामाजिक स्तरात विभागलेल्या समूहाची डॉ.एन.के. दत्त यांनी 'Origin and Growth of Caste in India' या ग्रंथात आंतर्विवाही समूह, खानपानविषयक बंधन, व्यवसाय निश्चिती उच्च-निच स्तरिकरण, जन्म आधारित सदस्यत्व, ब्राह्मणांच्या प्रतिष्ठेचा आधार अशी सहा वैशिष्ट्ये नमूद केले आहेत. डॉ.जी.एस. धुर्ये ने 'Cast and Race in India' या ग्रंथात जातीची के. दत्त यांच्याप्रमाणे व्याख्या स्पष्ट न करता जाती व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये विषद करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ज्यामध्ये जाती रचनात्मक व संस्थात्मक या दोन्ही पैलूंच्या विचारातून जातीचे स्वरूप स्पष्ट होते. ती वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

(1) समाजाचे खंडात्मक विभाजन (Segmental Division of Society) : सामाजिक स्तररचना ही प्रत्येक समाजव्यवस्थेत आढळून येते. उच्च-निचतेच्या तत्त्वावर व्यक्तींचे किंवा समूहाचे लहान-मोठ्या आकाराचे स्तर पडलेले प्रत्येक समाजात आढळून येतात. हे स्तर, लिंग, वंश, शिक्षण, व्यवसाय इत्यादी विविध घटकानुसार विभागणी झालेली असते. भारतीय समाजव्यवस्थेत त्याला जात या संज्ञेने ओळखले जाते. म्हणजेच भारतीय समाजाला जाती व्यवस्थेने विविध खंडात विभाजित केले आहे. ज्याची रचना त्रिशंकूसारखी आहे. या स्तररचनेत कनिष्ठ दर्जा धारण करणारे लोक हे रचनेच्या तळभागाशी असतात. त्यांची संख्या सर्वाधिक असून त्याचा दर्जा कनिष्ठ असतो. कनिष्ठ दर्जा संपादन करणाऱ्यावर वरिष्ठ दर्जा धारण

करणाऱ्यांचा एक स्तर असतो त्यांची संख्या मात्र अल्प असते. अत्युच्च दर्जा धारण करणारे स्तर रचनेच्या शिखरावर असतात. संख्येने कमी असले तरी स्वतःला उच्च प्रतीचे मानतात.

डॉ. धुर्येच्या मते, खंड विभाजन म्हणजे एका जातीच्या सदस्यांची सामूहीक भावना स्वतःच्या जातीपूरती मर्यादित असते. व्यक्तीनिष्ठ शब्दा फक्त आपल्या जातीवर असते. प्रत्येक जातींची पंचायत असते. वर्तनविषयक नियमांद्वारे जातींच्या सदस्यांवर नियंत्रण ठेवले जाते आणि वर्तन व्यवहारविषयक नियमांचे उल्लंघन केल्यास जातीपंचायतीद्वारे बहिष्काराची शिक्षा केली जाते. याकरिता पंचायत दक्ष असते. याचा परिणाम एक जात दुसऱ्या जातीपासून अलिप्त होते. त्यामुळे समाजात खंड निर्माण होतात.

(2) सोपान परंपरा (Hierarchy) : जातीनिष्ठ स्वरूपाच्या स्तर रचनेत श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या तत्त्वावर अनेक जाती समुदायाचे ज्याप्रमाणे विभाजन झालेले असते, त्याचप्रमाणे प्रत्येक जाती समुदायात उपजाती व पोटजातींची रचना देखील श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या तत्त्वावर झालेली असते. उच्च-निच व्यवस्थेत ब्राह्मण जातीचे श्रेष्ठ स्थान असून बाकी सगळ्या जाती कनिष्ठ. परंतु अस्पृश्यांपेक्षा श्रेष्ठ मानल्या जात होत्या. हा दर्जा जन्माने मिळाल्यामुळे स्थिर असतो. त्यामुळे कनिष्ठ जाती उच्च जातीमध्ये समाविष्ट होऊ शकत नाही. जातींना उच्च वा कनिष्ठ मिळणारे स्थान हे हिंदू धर्म विचारानुसार असल्यामुळे त्यामध्ये परिवर्तन होणे कठीणच होते. जातीनुसार व्यवसायाचेही पवित्र-अपवित्र असे विभाजन झालेले होते म्हणजेच जाती व्यवस्था श्रेष्ठ-कनिष्ठतेची सोपान क्रम रचना निश्चित झालेली आढळून येते.

(3) सामाजिक संबंध आणि खानपानविषयक निर्बंध (Restrictions on Social Intercourse and Feeding) : श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या तत्त्वावर आधारलेल्या जातीनिहाय स्तर रचनेत व्यक्तीचे वैयक्तीक, कौटुंबिक, व्यावसायिक संबंध किंवा वर्तन कसे असावे याबाबतच्या नियम पालनाविषयी बंधन जाती समुदाय टाकत असतो. विविध जाती समुदायातील परस्परसंबंध जाती नियमांनी निश्चित केल्यामुळे संबंधात्मक स्वरूपाच्या मर्यादा जाती व्यवस्थेवर पडत असतात आणि जाती व्यवस्थेत परस्पर समवेत खानपानविषयक अनेक मर्यादात्मक निर्बंध होते. उच्च जाती कनिष्ठ जातीच्या पंक्तीत जेवन घेत नव्हते. त्यांच्या अन्नपाण्याला कनिष्ठ जातीच्या व्यक्तीने साधा स्पर्शही केला तरी गैर मानले जात होते. धुर्येच्या मते, ब्राह्मणांनी तयार केलेले कच्चे अन्न व पक्के अन्न कनिष्ठ जातीचे लोक घेत होते. परंतु कनिष्ठ जातीच्या लोकांनी शिजविलेले पक्के अन्न वरिष्ठ जातीचे लोक ग्रहण करीत नव्हते. कच्चे अन्न मात्र स्विकारीत होते. एकूणच जाती व्यवस्थेत सामाजिक संबंध आणि खानपानविषयक कडक निर्बंध होते.

(4) सामाजिक व धार्मिक व अयोग्यता आणि विशेषाधिकार (Social and Religion Disabilities and Privileges) : जातीनिष्ठ समाज व्यवस्थेत ज्या जाती किंवा पोटजाती स्वतः उच्च समजतात किंवा ज्यांना स्तररचनेत वरिष्ठ दर्जा प्राप्त झालेला असतो. हे जाती समुदाय कनिष्ठ जातीपेक्षा स्वतःला पवित्र म्हणून कनिष्ठ जातींना अपवित्र लेखतात. कारण सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रात वरिष्ठांना जे अधिकार प्राप्त झालेले असतात ते कनिष्ठ जातीच्या लोकांना अधिकार नसतात. वरिष्ठ जातीच्या लोकांना जी अधिकाराची योग्यता असते ती योग्यता कनिष्ठ जातीच्या लोकांची नसते, अशी जाती रचनेची धारणा असते. वरिष्ठ जातीच्या लोकांना सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रात जे विशेष अधिकार प्राप्त झालेले असतात त्याचा वापर आपली प्रतिष्ठा, दर्जा किंवा विशेष स्वरूपाचा लाभ करून घेण्याकरिता होत असतात. कनिष्ठ जातीच्या लोकांना त्यापासून वंचित ठेवले जात होते. धुर्येच्या मते, धार्मिक क्षेत्रातील क्रियाकर्म करण्याचा अधिकार पवित्र समजल्या जाणाऱ्या वरिष्ठ जातीच्या लोकांनाच होता. वरिष्ठ वर्ग स्वतःला पवित्र समजून अपवित्र समजल्या जाणाऱ्या कनिष्ठ जाती वर्गाना पिळवणूकाची, विषमतेची व अन्यायाची वागणूक देत होता. अस्पृश्य जातीच्या लोकांना तर अधिकारहीनतेची वागणूक मिळत होती.

अशाप्रकारे कनिष्ठ जातींना विशेष सामाजिक, धार्मिक अधिकार नव्हते. अस्पृश्यांना मंदिर प्रवेश नव्हता. वेद पठन, यज्ञ करण्याचा अधिकार नव्हता. पुण्यामध्ये अस्पृश्यांना पेशव्यांच्या काळात सकाळी व दुपारनंतर प्रवेश दिला जात नव्हता.

(5) व्यवसाय निवडीवर मर्यादा (Restrictions on Choice of Occupation) : डॉ. जी. एस. धुर्ये यांनी जाती व्यवस्थेच्या, व्यवसायाच्या निवडीवर झालेल्या प्रभावाचे विवेचन करताना म्हटले आहे की, जातीनिष्ठ स्तररचनेत लोकांचे श्रेष्ठ-कनिष्ठ तत्त्वावर झालेले विभाजन हे व्यवसायानुसार झालेले आहे. कारण वरिष्ठ व कनिष्ठ प्रतीच्या व्यवसायानुसार व्यक्तीच्या सामाजिक दर्जा निश्चित स्तररचनेत केलेला होता. त्यामुळे व्यक्तीच्या इच्छेनुसार व्यवसायाची निवड करण्याचा अधिकार नव्हता. प्रत्येक व्यक्तीच्या व्यवसायावर जाती व्यवस्थेचे निर्बंध पडलेले असल्याने अप्रत्यक्षपणे व्यक्तीची आर्थिक परिस्थिती निर्धारित करण्याचा प्रयत्न जाती व्यवस्थेने केलेला आहे. त्यातून भारतीय समाज व्यवस्थेत आढळून येणारी आर्थिक दुर्बलता जातीनिहाय व्यवसायामुळे निर्माण झाली असे धुर्ये यांनी म्हटले आहे.

अशाप्रकारे ब्राह्मण अध्ययन अध्यापन, क्षत्रियांचा सैनिकी व्यवसाय, वैश्यांचा व्यापार व शेती आणि क्षुद्र अतिशुद्र यांचे खालच्या दर्जाचे व्यवसाय होते. उदा.- चांभार जातीचा व्यवसाय चपला जोडे तयार करण्याचा, तेली तेलाचा व्यवसाय. धुर्ये स्पष्ट करतात की, व्यावसायिक स्वातंत्र्याचा संकल्पनेला जाती व्यवस्थेने विरोध केल्यामुळे पारंपारिक व्यवसाय करणाऱ्यांची स्थिती अजूनही सुधारलेली नाही. विशेष

करून ग्रामीण भागात आर्थिक मागासपणाकरिता व्यवसाय निवडीवर मर्यादा कारणीभूत आहेत.

(6) **जोडीदार निवडीवर मर्यादा** (Restrictions on Marriage) : अंतर्विवाह हे जाती व्यवस्थेचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. जात म्हणजे विवाह प्रतिबंधीत भावकी व विवाहअनुज्ञेय सोयरे यांचा समूह होय. जात एक अंतर्विवाही गट होय असे अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी म्हटले आहे. डॉ. धुर्ये यांनी दावा मांडला की, अंतर्विवाहाचा नियम हा जाती व्यवस्थेचा पाया आहे. डॉ. इरावती कर्वे यांनी व्याख्या करताना जातीला अंतर्गत विवाह समूह म्हटले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहिर्विवाहावर अंतर्विवाहाचे वर्चस्व हेच तत्त्व खत्या अर्थाने जाती निर्मितीक रितीचे कारक आहे असे मांडले आहे. वेस्टर मार्क यांनी स्पष्ट केले की, अंतर्विवाह जातीचे सारतत्त्व आहे. सारांश रूपाने म्हणता येते की, वैवाहिक संबंध निश्चित करते वेळी जाती व्यवस्थेचे नियम कठोर होते. त्याचे पालन जाती समुदायातील लोकांनी करावे असा दंडक सर्व जाती समुदायावर टाकलेला होता.

जाती व्यवस्थेत अंतर्विवाहाच्या नियमांचे उल्लंघन करून जातीबाबू समुदायातील वधु-वरांशी वैवाहिक संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केल्यास तो विवाह निश्चित मानून त्या जोडप्यांना आपल्या जाती समूहातून बहिष्कृत जातीपंचायतीद्वारे केले जायचे.

अशाप्रकारे जाती व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये आहेत. स्तरीकरणाच्या बंद व्यवस्थेचा प्रकार म्हणून जाती व्यवस्था भारतीय समाजात वरील वैशिष्ट्यांमुळे आजही अस्तित्वात असलेली आढळून येते.

जातीची प्रकार्ये किंवा गुण

भारतीय जाती व्यवस्थेचे धर्म व जात हे दोन घटक आधारभूत असून त्यांचा प्रभाव वैयक्तीक कौटुंबिक व सामाजिक जीवनावर सातत्याने पडत असतो. आजच्या स्थितीत जात हा राजकीय घटक बनला आहे. जातीच्या निर्मूलनाकरिता अनेक समाजसुधारक, धर्मसुधारक यांनी आटोकाट प्रयत्न करूनही आणि अलिकडील काळात शासन स्तरावर जातीनिर्मूलनार्थ प्रयत्नशील असूनही हजारो वर्षांपासून जाती व्यवस्था अस्तित्व टिकून आहे. योगेंद्र सिंग यांच्या मते, 'जाती व्यवस्थेत होत असलेल्या परिवर्तनास उत्थान लवचिकतेच्या दृष्टीने पाहिले पाहिजे.' आधुनिकीकरण नागरिकरण अनेक सुधारणा चळवळी, पांचात्त संस्कृतीच्या प्रभावामुळे व्यक्तीच्या मनात जाती संरचना व प्रकार्य यामध्ये नवीन स्थिती निर्माण झालेली आहे. त्यामुळे जाती स्वतःचे अस्तित्व टिकून आहेत. याचे कारणच व्यक्ती व समाजाच्या दृष्टीने प्रकार्यात दडलेले आहे. या दृष्टीने जातीची प्रकार्ये पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

(1) सामाजिक सुरक्षिततेची भावना : जात हा अंतर्विवाही संघटीत समूह आहे. त्यामुळे जातीसमूहातील सदस्यांना सुखदुःखाच्या दृष्टीने सहकार्य करीत असते. आपल्या जातीच्या सदस्यांना सामाजिक व मानसिक सुरक्षात्मक कवच निर्माण करते. व्यक्ती आपल्या विविध गरजांकरिता जाती समूहावर अवलंबून असते. जातीच्या सदस्यांना विशिष्ट संकट काळात सामाजिक सुरक्षा प्रदान करण्याचे कार्य जाती समूह करतो. म्हणूनच या सर्व गोष्टींमुळे व्यक्तीच्या मनात मानसिक सामाजिक सुरक्षतेची भावना निर्माण होते.

(2) सामाजिक वर्तनाचे नियंत्रण : जाती व्यवस्थेने समाज सदस्यांच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवणे शक्य झाले आहे. कारण प्रत्येक जाती व्यवस्थेनुसार सामाजिक संबंधाचे नियमन झालेले असते. प्रत्येक व्यक्तीने जातीच्या नियमन व निर्बंधानुसार वर्तन करावे असा जातीपंचायतीचा दंडक असतो. एखाद्या व्यक्तीने जाती नियमाचे उल्लंघन केल्यास त्यांच्यावर जातीसमुदायाद्वारे बहिष्काराची शिक्षा केली जाते. या दृष्टीने सामाजिक वर्तनाचे नियंत्रण साधण्याचे महत्त्वाचे प्रकार्य आहे.

(3) व्यावसायिक प्रकार्य : जातीव्यवस्थेनुसार प्रत्येक जातीच्या परंपरागत व्यवसायच करावा लागतो. त्यामुळे कुटुंबातील नवीन सदस्यांना व्यवसायाकरिता भटकण्याची गरज नव्हती. कुटुंबाचा व्यवसाय वंशपरंपरेने व्यक्तीला मिळत होता आणि त्यानुसार त्याला व्यवसायाचे प्रशिक्षण कुटुंबाकडून मिळत होते. व्यवसायात्मक कलाकौशल्य व्यक्ती अगदी सहज आत्मसात करीत असतात. त्यातून प्रत्येक व्यक्ती निश्चित व्यवसायाचा अधिकाधिक विकास करण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे समाजात व्यावसायिकदृष्ट्या कुठलीही स्पर्धा राहत नाही. यादृष्टीने जाती व्यवस्थेचे व्यावसायिक प्रकार्य महत्त्वाचे मानले जाते.

(4) सामाजिकरणात्मक प्रकार्य : व्यक्तीचा ज्या जातीत जन्म होत असतो त्या कुटुंबाच्या जातीनुसारच प्रत्येक व्यक्तीची जाती नियमनात्मक विभिन्न मर्यादाच्या चौकटीत जडणघडण होते. व्यक्तीला लहानपणापासूनच आचार-विचार, खानपान, पेहराव, व्यावसायिक संस्कृतीचे वेगळेपण, कुलदैवत, धार्मिक प्रथा इत्यादी गोष्टी व्यक्तीच्या मृत्यूपर्यंत सामाजिकरणाद्वारे शिकविल्या जातात. विभिन्न कौटुंबिक संस्कारातून व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास साधला जातो. त्यातून व्यक्ती राष्ट्रीयत्वाच्या प्रवाहात जोडल्या जाते. याबाबतीत जाती व्यवस्थेचे सामाजिकरणात्मक प्रकार्य ठरते.

(5) सामाजिक स्थैर्य व ऐक्याचे प्रकार्य : जाती व्यवस्थेमुळे धर्म व जात यांचा वैयक्तीक आणि सामाजिक जीवनपद्धतीवर सातत्याने प्रभाव पडतो. त्यामुळे सामाजिक स्थैर्य आणि ऐक्य प्रस्थापित करणे शक्य झालेले आहे. विविध जाती-उपजाती त्यांच्या परंपरा व्यवसाय, विश्वास, प्रथा इत्यादीमध्ये भिन्नता असली तरी

कार्यात्मक व्यवस्थेने बांधलेले समाजजीवन असल्यामुळे सामाजिक स्थिरता आणि जातीय व धार्मिक ऐक्य साधने शक्य झालेले आहे. यामुळेच जाती व्यवस्थेचे सामाजिक स्थैर्य, सामाजिक ऐक्य प्रस्थापित करण्याचे प्रकार्य ठरते.

(6) सामाजिक वारसांचे हस्तांतरण : जाती व्यवस्थेत प्रत्येक व्यक्तीला परंपरा विश्वास संकेत इत्यादी गोष्टी वारसाने मिळत असतात. या वारसाचे पिढीदरपिढी हस्तांतरणाचे कार्य जाती व्यवस्था करते. जातीचा व्यवसाय परंपरेने निश्चित झालेला असल्यामुळे व्यक्तीला वारसाने प्राप्त होतो. या दृष्टीने जाती व्यवस्थेचे सामाजिक वारसांचे व हस्तांतरणाचे प्रकार्य ठरते.

जातीची अप्रकार्ये किंवा दोष (Dysfunctions of Caste System)

जाती मिथ्यात्मक स्वरूपाच्या विषमतेवर आधारित व्यवस्था आहे. धार्मिक दृष्टीने कपट, श्रद्धा कल्पनाविलास, भाकड कथा रचून मूठभर लोकांनी निर्माण केलेली शोषणात्मक व्यवस्था आहे. म्हणून जातीची काही गुणात्मक कार्ये असली तरी अप्रकार्यपेक्षा अल्प प्रमाणात आहेत. जातीय स्वरूपाच्या समुदाय भावनेतून जातीवादाचा परिणाम भारतीय समाजावर झालेला दिसून येतो. धुर्येच्या मते, प्रत्येक व्यक्ती आपल्या धार्मिक, पंथांचे वेगळेपण कायम टिकविण्याचा उद्देशातून जातीयतेचा अवलंब केल्या जावू लागल्याने धार्मिक पंथभेद व पोटजाती निर्माण होण्यास कारणीभूत ठरला. यामुळे भारतीय समाजात विषमता, जाती-जातीमध्ये तेढ निर्माण झाल्याचे आढळून येते, हे टॉलकट पारसन्स यांनी सामाजिक दूरत्वाच्या कल्पनेने स्पष्ट केलेले आहे. या अर्थाने जातीच दोष किंवा अप्रकार्य पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केलेले आहेत.

(1) व्यवसाय स्वातंत्र्य नाही : जाती व्यवस्थेनुसार प्रत्येक जातीचा व्यवसाय निश्चित झालेला होता. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या जातीनुसार व्यवसाय करावा लागत होता. याच व्यक्तीला स्वतःचा व्यवसाय स्वःगुण तत्त्वावर निवडण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते. उदा.-चांभारांना चामड्याचा व्यवसाय करावा लागत होता आणि ते अल्प उत्पन्न देणारे व्यवसाय होते. असे असूनही अस्पृश्यांची आर्थिक परिस्थिती आजही गंभीर आहे. याचे कारण त्यांना स्वतःच्या कुवतीनुसार व्यवसाय निवडण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते. या दृष्टीने जातीचे अप्रकार्य ठरते.

(2) मानवता विरोधी : जाती व्यवस्थेचे विषमतामुलक मूल्ये मानवता विरोधी आहेत. कारण भारतीय समाजात समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या मानवतावादी मूल्ये ज्या प्रमाणात रुजले पाहिजे होते त्या प्रमाणात रुजले नाही. याचे कारण जातीव्यवस्था आहे. आज सर्वत्र मानवी विकास, मानवतावादी मूल्ये स्विकारलेली आढळून येतात. परंतु भारतात मात्र मानवता विरोधी जातीप्रथेचे प्रस्थ जातपंचायतीद्वारे वाढताना दिसत आहे. उदा.-महाराष्ट्रातील जातीपंचायतीचे अघोरी कृत्य.

(3) सामाजिक ऐक्याला तडा : भारतीय समाजातील जाती व्यवस्था सामाजिक ऐक्याला तडा देणारी ठरत आहे. जाती व्यवस्थेत प्रत्येक जातीसमूह स्वतंत्र अस्तित्व टिकविण्याचा प्रयत्न करते. त्यातूनच जाती-जातीमध्ये तणावाची स्थिती निर्माण होते आणि सामाजिक ऐक्य दुभंगले जाते. विषमतादर्शक व्यवस्था असल्याने समाजाच्या मोठ्या समूहावर अन्याय होऊन उच्च जातीविरुद्ध द्वेषाची भावना निर्माण होते. त्यामुळे समाजात दुर्त्वाच्या भावनेचा विकास होऊन सामाजिक ऐक्याला धोका निर्माण होतो.

(4) व्यक्तीस्वातंत्र्य आणि समान संधीचा अभाव : जाती व्यवस्थेचे मूळ विषमता आहे. श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या तत्त्वावर आधारलेली असल्यामुळे कनिष्ठ जातीवर विविध मर्यादा होत्या आणि ग्रामीण भागात आजही आहेत. त्यामुळे कनिष्ठ जातीच्या लोकांना कुठलेच स्वातंत्र्य नव्हते. व्यक्तीला स्वतंत्र विकास करण्याची संधी नव्हती. व्यवसाय, शिक्षण स्वतःची जीवनशैली निवडण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते. उच्च जातीच्या दयेवर जगणे हाच एक पर्याय होता. यादृष्टीने व्यक्तीस्वातंत्र्य आणि समान संधीचा अभाव हा जातीचा महत्त्वाचा दोष समजला जातो.

(5) सामाजिक गतिशीलतेला अडथळा : जाती व्यवस्था बंद स्तरीकृत व्यवस्था आहे. जातीचे सदस्यत्व जन्माने प्राप्त होतो आणि जातीने मिळालेला दर्जा, स्थान स्वकर्तृत्वाने बदलविता येत नाही. प्रत्येक जातीच्या नियमांची कडक व्यवस्था सामाजिक संबंधाच्या दृष्टीने असते. व्यक्तीच्या आवडी-निवडीला कुठेलेही स्थान नसते. स्वतःचा व्यवसाय निवडण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते. त्यामुळे व्यक्तीच्या विकासात्मक प्रगतीला खिळ बसते. कनिष्ठ जातीतील, लोकांमध्ये गुण-कौशल्य राहूनही स्वतःचा दर्जा व स्थान यात बदल करता येत नव्हता. म्हणून जाती व्यवस्था सामाजिक गतिशीलतेला अडथळा निर्माण करणारी ठरते. हा महत्त्वपूर्ण दोष किंवा अप्रकार्य मानले जाते.

(6) अस्पृश्यता : अस्पृश्यता ही रानटी प्रथा जाती व्यवस्थेतून निर्माण झालेली आहे. जाती व्यवस्थेअंतर्गत सर्वात तळाची जात म्हणजे अस्पृश्य जाती होत. अस्पृश्य जातींना धार्मिक व सामाजिक हक्कापासून वंचिततेची स्थिती होती. एवढेच नव्हे तर त्यांचा साधा स्पर्श किंवा ढुँकणे विटाळ मानले जाई. अस्पृश्यांची स्थिती अतिशय दयनिय होती. जाती व्यवस्थेमुळेच अस्पृश्यांची स्थिती आजही वाईटच आहे. अस्पृश्यांच्या विविध समस्या आहेत. म्हणून हा जाती व्यवस्थेचा दोषच ठरते.

(7) जातीवाद : जाती व्यवस्थेने जातीवादाची भावना निर्माण केली. स्वजातीवाद किंवा स्व समूह श्रेष्ठतेची भावना व्यक्तींच्या मनात निर्माण होणे म्हणजे जातीवाद होय. वरिष्ठ जाती इतर कनिष्ठ जातींना तुच्छ समजतात. त्यातूनच जातीवाद फोफावला जातो. प्रत्येक व्यक्ती आपल्याच जातीच्या हिताचा विचार करू

लागला. त्यामुळे जातीवाद भारतीय समाजाच्या मानवतेच्या दृष्टीने विकासाला बाधा ठरत आहे. सामाजिक विषमता टिकविण्याचे तंत्र जातीवादात दडलेले आहे. जातीवादामुळे जाती अभिमानाची भावना प्रत्येक जाती जोपासत असल्यामुळे जाती-जातीतील असमानतेला घटू करीत आहे. राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक इत्यादी सर्वच क्षेत्रात जातीवाद फोफावला आहे. म्हणूनच जातीवादाचा भारतीय समाजात एक ज्वलंत प्रश्न बनला आहे. या दृष्टीने जाती व्यवस्था प्रकार्यात्मक ठरते.

(8) राष्ट्राच्या ऐक्याला बाधा : जाती व्यवस्थेने प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःच्या जातीपुरते मर्यादित केले आहे. प्रत्येक व्यक्ती आपल्या जातीपुरताच विचार करू लागला. त्यामुळे भारतीय समाजात स्वजातीवाद बोकाळ्ला आहे. त्यामुळे राष्ट्रहीत, राष्ट्रभावना मागे पडली. म्हणजेच भारतीय समाजात राष्ट्रीय भावनेचा विकास न होता स्वतःच्या जाती संघटनात्मक विकास झाला. राष्ट्रहीत बाजूला ठेवून स्वजाती समूहाचा फायदा कसा होईल याचाच व्यक्ती विचार करू लागला. त्यामुळेच जाती व्यवस्था राष्ट्रीय ऐक्याला बाधा ठरत आहे. हा जाती व्यवस्थेचा महत्वाचा दोष आहे.

अशाप्रकारे जातीचे अप्रकार्ये आहेत. ज्यामुळे भारतीय समाजाचा खन्या अर्थने विकास, सामाजिक, भावनेचा विकास, मानवी मूल्याचा विकास होऊ शकला नाही. याचा एकमेव दोष जाती व्यवस्थेचा आहे.

जाती व्यवस्थेचे बदलत्या स्वरूपाचे प्रयत्न

विषमतादर्शक जाती व्यवस्था बदलण्याच्या दृष्टीने प्राचीन काळात अडीच हजार वर्षांपूर्वी सर्वांत आधी प्रयत्न गौतम बुद्धाने केला. त्यांनी जाती व्यवस्थेवर जोरदार हल्लाच चढविला. ब्राह्मणांचे वर्चस्व झुगाऱ्यान यज्ञयागाचा विरोध केला. सर्व मनुष्य समान आहेत. समतेशिवाय प्रगती नाही असा विचार भारतीय समाजात रुजविण्याचा प्रयत्न बुद्धाने केला. कबीर, तुकाराम, चोखामेळा, रविदास आदी संतमहात्म्यांनी जाती प्रथेचा विरोध करून मानवतेच्या दृष्टीने सर्व मनुष्य मात्र समान आहेत असा याचार या महात्म्यांनी केला होता. इंग्रजी सत्तेमुळे समता, स्वातंत्र्य, बंधुता व न्याय प्रचार या पाश्चात्य विचारांचा परिणाम इंग्रजी शिक्षण, पाश्चात्य भौतिकवादी मूल्ये यांचा या पाश्चात्य विचारांचा परिणाम इंग्रजी शिक्षण, पाश्चात्य भौतिकवादी मूल्ये यांचा राजा राममोहन रॉय, चंद्रसेन, रामकृष्ण परमहंस आदी समाज सुधारकांनी जाती राजा राममोहन रॉय, चंद्रसेन, रामकृष्ण परमहंस आदी समाज सुधारकांनी जाती व्यवस्थेला कडाडून विरोध करत. जाती व्यवस्थेची वास्तविकता समाजासमोर ठेवली. सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत महात्मा फुले यांनी जाती प्रथेला जोरदार हादरे देवून जाती अस्पृश्यता निवारण यामुळे खिळखिळी झाल्याचे आढळून व्यवस्था, शैक्षणिक क्रांती, अस्पृश्यता निवारण यामुळे खिळखिळी झाल्याचे आढळून 1902 मध्ये क्रांतीकारक घोषणा केली. ती येते. कोल्हापूरचे शाहू महाराज यांनी 1902 मध्ये क्रांतीकारक घोषणा केली. 1917 मध्ये राष्ट्रीय कांग्रेसने अस्पृश्यता नष्ट करण्याचा ठराव पास केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जाती व्यवस्था व अस्पृश्यताविरोधी सामाजिक व राजकीय चळवळ उभारली. त्यांनी महाडचा सत्याग्रह, गोलमेज परिषदेतील अस्पृश्यांचे प्रतिनिधीत्व, मनस्मृती ग्रंथाचे दहन, शैक्षणिक चळवळी आदी कृतिशील कार्यामुळे डॉ. आंबेडकरांचे जाती व्यवस्थेत स्थित्यंतरे घडवून आणण्याचे विशेष योगदान असल्याचे आढळून येते. स्वतंत्र भारतात संविधानाद्वारे अस्पृश्यता, धर्म, वंश, लिंग व जात नष्ट करून नोकरी व्यवसाय, सार्वजनिक स्थळे, विहिरी, तलाव आदी ठिकाणी समान अधिकार दिलेले आढळून येते. त्यामुळे जाती व्यवस्थेतील अस्पृश्य भावना नष्ट होण्याचा मार्गावर आहे. त्यातून जाती व्यवस्था निदान शहरी समुदायातून खिळखिळी झाल्याचे आढळून येते. औद्योगिकरण, पाश्चिमात्य शिक्षण, तंत्रज्ञानाचा विकास, नागरीकरण, दळणवळण, संदेशवहनाची साधने, नवनवीन व्यवसाय, वैज्ञानिक विचारसरणी, सामाजिक राजकीय चळवळी या विविध घटकांचा परिणाम असा झाला की, अलिकडील काळात भारतीय परंपरागत जाती व्यक्तीचा दर्जा हा त्यांच्या शिक्षण बुद्धीमत्ता कौशल्यानुसार उच्च दर्जा प्राप्त करता येतो. अलिकडे आंतरजातीय विवाहाचे प्रचलन वाढले असून नोंदणी विवाहाला प्रोत्साहन मिळत आहे. त्यामुळेच जाती व्यवस्थेत आमूलाग्र परिवर्तन झालेले आढळून येते.

भारतात जाती व्यवस्था पूर्णतः नष्ट झालेली नसली तरी बरेच स्थितंतरे घडून आलेली आहेत, हे थोडक्यात पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

(1) पूर्वी जाती व्यवस्थेमध्ये ब्राह्मण श्रेष्ठ होता. आज जन्माला महत्त्व राहिलेले नाही. कर्तृत्व व कर्माला महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. आज शिक्षण कर्तृत्वश्रेष्ठ आहे.

(2) आंतरजातीय विवाहाला प्रोत्साहन मिळत आहे. म्हणजेच विवाह-संबंधाकरिता जातीचे महत्त्व कमी झाले.

(3) पारंपारिक जाती व्यवस्थेत खानपानसंबंधी अनेक बंधने होती. आज हॉटेल इतर व्यक्तीगत कार्यक्रमाअंतर्गत खानपानासंबंधी कुठलीही बंधने उरलेली नाही.

(4) पारंपारिक जाती व्यवस्थेत जातीनुसार व्यवसायाची बंधने होती. परंतु आज व्यवसाय निवडण्याचे प्रत्येकाला स्वातंत्र्य आहे. बौद्धीक सामर्थ्य शारीरिक क्षमतेनुसार व्यवसाय व्यक्ती निवडू शकतो.

(5) पारंपारिक जाती व्यवस्थेनुसार अस्पृश्यांना अधिकारहीनतेची वागणूक मिळत होती. आज कायद्याने अस्पृश्यता नष्ट केलेली आहे.

(6) आज परंपरागत जाती व्यवस्था नष्ट होत आहे परंतु प्रत्येक जातीचे संघटन निर्माण होत आहे. त्यामुळे जाती संघटनात्मक दबाव गट निर्माण होऊन स्वतःचा अधिकार मिळविण्याकरिता प्रयत्नशील आहे.

अशाप्रकारे पारंपारिक जाती व्यवस्थेत आमूलाग्र बदल झालेले आढळून येतात. परंतु आजही ग्रामीण भागात म्हणावे तशी स्थिती नाही. आजही अस्पृश्य आणि इतर कनिष्ठ जाती विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून फार दूर आहेत. आज जातपंचायतीचे नवे स्वरूप समोर येत आहे. म्हणून केवळ कायदे व धोरणात्मक निर्णय घेवून चालणार नाही, तर समाजाच्या मानसिकतेत बदल झाल्याशिवाय जाती व्यवस्थेत परिवर्तन होणार नाही.

वर्ग व्यवस्था (Class System)

सामाजिक स्तररचनेचा प्रकार म्हणून वर्ग व्यवस्था पाश्चात्य समाजात मुख्यत्वाने अस्तित्वात आहे. अलिकडील काळात सामाजिक स्तरीकरणाचा हा प्रकार सार्वत्रिक स्वरूपाचा आढळून येतो. वर्ग व्यवस्था मुक्त स्तरीकरणाचा प्रकार असून समाजात सर्वच व्यक्तींचे स्थान व भूमिका सारख्या नसतात. उच्च-निम्न दर्जाचे आधार वय, लिंग, शिक्षण, व्यवसाय, धर्म असतात. उदा.-बालक, वृद्ध, स्त्री-पुरुष, शिक्षित-अशिक्षित, दरिद्री-श्रीमंत, शेतकरी-व्यापारी इत्यादी वर्ग असतात. वर्ग असा व्यक्तींचा गट असतो की, ज्यांना समान सामाजिक दर्जा असतो. प्रख्यात जर्मन सामाजिक विचारवंत कार्ल मार्क्सने म्हटले आहे की, 'व्यक्ती साधारणतः एक सामाजिक प्राणी आहे. परंतु अधिक स्पष्ट रूपात यास वर्ग प्राणी म्हटले जाऊ शकते.' मार्क्सने वर्गाच्या संकल्पनेत आर्थिक घटकाला विशेष महत्त्व दिलेले आहे.

पाश्चिमात्य देशात झालेल्या औद्योगिक क्रांतीने आर्थिक क्षेत्रातच बदल झालेले नाही तर समाज जीवनाच्या विविध क्षेत्रात बदल झाले. विविध क्षेत्राचा विकास होऊन वर्गाच्या परंपरागत आधारामध्ये बदल घडून आर्थिक आधारावर समाजाची श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या स्तरात विभागणी झाली आणि पाश्चिमात्य देशात सर्वत्र वर्गाच्या आधारे स्तरीकरण अस्तित्वात आले. अलिकडील काळात प्रत्येक समाजात वर्ग आधारे स्तरीकरण अस्तित्वात आले. भारतीय समाजात विसाव्या शतकात औद्योगिकरणाने वेग व्यवस्था आढळून येते. भारतातही वर्ग व्यवस्था हळूहळू प्रचलित होत आहे. ज्यामुळे घेतला. त्यामुळे भारतातही वर्ग व्यवस्था हळूहळू प्रचलित होत आहे. ज्याला वर्ग म्हटले जाते. आज समाजाला विविध आधारावर विभाजित केले जाते, त्याला वर्ग म्हटले जाते. आज जगात कुठलाही समाज नाही की त्यात वर्ग आढळत नाही.

सामाजिक वर्गाचा अर्थ व व्याख्या

(Meaning and Definition of Class System)

मार्क्स वर्गाचा आधार आर्थिक घटकाला विशेष महत्त्व देतो. समाजशास्त्रज्ञांना मात्र वर्गाचा आर्थिक आधार मान्य नाही. समाजशास्त्रात 'सामाजिक वर्ग' या व्यापक अर्थात वर्गाचा विचार अंतर्भूत आहे. वर्ग व्यवस्थेत व्यक्तीचा सामाजिक दर्जा हा

जन्मावर आधारलेला नसून शिक्षण, गुण, कौशल्य, व्यवसाय, आर्थिक स्थिती इत्यादी गोष्टींचा आधार महत्वाचा ठरतो. वर्ग व्यवस्थेत व्यक्तीला स्वतःच्या कर्तृत्वाने वर्ग बदलविण्याची संधी असते. त्यामुळेच वर्ग व्यवस्था गतिशील स्वरूपाची असते. या दृष्टीने उच्च-निचतेच्या कल्पनेवर आधारित सामाजिक स्तर असणाऱ्या वर्गाच्या रचनेला वर्ग व्यवस्था म्हणतात. वर्ग व्यवस्थेचा अर्थ स्पष्ट करण्याकरिता काही सामाजिक विचारवंतांच्या व्याख्या स्पष्ट करता येईल. त्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

(1) रिचर्ड लैपियर (Richard Llyipeeyar) च्या मते, “सामाजिक वर्गास सांस्कृतीक आधारावर स्पष्ट करता येते. असा समूह आहे की, त्यास संपूर्ण लोकसंख्येत एक निश्चित दर्जा किंवा स्थिती प्राप्त होत असते.”

(2) गिसबर्ग (Gisbert) च्या मते, “सामाजिक वर्ग म्हणजे समाजातील प्रवर्ग किंवा निश्चित दर्जा असणाऱ्या लोकांचा समूह की, ज्याचे इतर समूहाशी स्थायी स्वरूपाचे संबंध निर्धारित झालेले असते.”

(3) ऑग्बर्न व निम्कोफ (Ogburn and Nimkoff) च्या मते, “सामाजिक वर्ग अशा व्यक्तींचा समूच्चय की, त्याचा एका विशिष्ट समाजात समान दर्जा असतो.”

(4) डेव्हीड पॅपिनो (Devid Popeno) च्या मते, “दर्जा समूहाला साधारणतः सामाजिक वर्ग असे म्हणतात.”

प्रस्तुत व्याख्यांवरून वर्ग व्यवस्थेचा अर्थ स्पष्ट होतो. थोडक्यात, समाजात श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या आधारित वर्ग रचना असलेल्या विभिन्न समूहात झालेल्या विभाजनास वर्ग व्यवस्था म्हणता येईल.

वर्गाची वैशिष्ट्ये

(Characteristics of Class)

वर्गाच्या विविध व्याख्यांवरून काही वैशिष्ट्ये लक्षात येतात. वर्गाचे स्वरूप स्पष्ट करण्याचा दृष्टीने वर्गाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. हेरी जॉन्सन यांनी वर्ग समान दर्जा व प्रतिष्ठा असलेला कुटुंबाचा समूह असतो. वर्ग हा आंतरिंवाह समूह असतो. वर्गमध्ये सम पातळीवर संबंध असतात अशी वैशिष्ट्ये स्पष्ट केलेली आहेत. काही सामाजिक विचारवंतांनी केलेल्या अध्ययनाच्या आधारे काही वैशिष्ट्ये आहेत. ती पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

(1) वर्ग जाणीव (Class Consciousness) : प्रत्येक वर्गाला वर्गाची जाणीव असते. वर्ग जाणीवेच्या भावनेतून जीवन पद्धती, खानपान व रहन-सहन समान असल्यामुळे सामाजिकरण ही त्या वर्गानुरूप होत असते. त्यामुळेच व्यक्तीच्या मानसिक प्रक्रियेत वर्ग जाणीव निर्माण होते. वर्गाच्या जाणीवेतून व्यक्तीचे वर्तनात्मक

व्यवहार व परस्पर संबंध निश्चित होत असतात. वर्ग जाणीवेमुळे वर्ग एक दुसऱ्या परस्पर सहकार्यानि विरोध करतात.

(2) वर्गाची श्रेणीबद्ध रचना (Hieracha) : प्रत्येक समाजात श्रेष्ठ, मध्यम व त्या समाजाची त्रिशंकूसारखी रचना असते. ज्या समाजात सामाजिक वर्ग असतात असते. सर्वात खालच्या म्हणजे कनिष्ठ वर्गात लोकांची संख्या कमी कनिष्ठतेच्या आधारे सुखसुविधा प्रतिष्ठा असते.

(3) मर्यादित सामाजिक संबंध (Restricted Social Relation) : वर्ग व्यवस्थेत प्रत्येक वर्गातील व्यक्ती आपल्या वर्गातील व्यक्तीशीच संबंध ठेवतात. समारंभ व इतर कार्यक्रमानिमीत जवळपास आपल्याच लोकांना बोलवितात. इतर वर्गापासून दूरत्व ठेवतात. आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतीक समानता असल्यामुळे एका वर्गाचे संबंध आपल्या वर्गाशी अधिक असतात. म्हणजेच मर्यादित सामाजिक संबंध हे वर्गाचे महत्वाचे वैशिष्ट्य ठरते.

(4) समान दर्जा (Equal Status) : एकाच वर्गातील व्यक्तीचा सारखा दर्जा असतो. वर्गाचे निर्देशन अनेक घटक करतात. जेव्हा संपत्ती वर्गाचा आधार मानला तर ज्यांच्याजवळ जास्त संपत्ती असेल त्याचा दर्जा उच्च ठरतो. शिक्षण आधारे मानला तर शिक्षित-अशिक्षित असे वर्ग निर्माण होतात. म्हणजेच विशिष्ट आधार वर्गाला एक दुसऱ्यापासून वेगळे करता येते आणि समान संधी असते.

(5) उच्च-निचतेची भावना (Superiority Inferiority Fealing) : वर्ग व्यवस्थेला उच्च-निचतेचा आधार असतो. काही वर्ग उच्च दर्जाचे असतात तर काही मध्यम व कनिष्ठ दर्जा असलेले वर्ग असतात. त्यामुळे त्यांच्यात श्रेष्ठ-कनिष्ठतेची भावना असते. परंतु समान दर्जा असणाऱ्या वर्गातील व्यक्तींमध्ये आपुलकीची भावना असते व सलोख्याचे संबंध असतात.

(6) मुक्त स्तररचना (Open Stratification) : वर्ग व्यवस्था मुक्त स्तरीकरणाचा प्रकार आहे. म्हणजेच व्यक्तीला स्वतःच्या गुण-कौशल्य, शिक्षण यामुळे उच्च दर्जा असलेल्या वर्गात प्रवेश करता येतो. व्यक्तीचे संपूर्ण जीवनच बंद स्तरीकरणामुळे एकाच स्तरात बंदीस्त राहत नाही. एखादा निम्न स्तर असलेल्या वर्गात कामगार स्वयोग्यता कौशल्य शिक्षण स्वर्कर्तृत्वाने वरिष्ठ वर्गात जाऊ शकतो. वर्ग व्यवस्थेत व्यक्तीला स्वकौशल्यपूर्ण मेहनतीने स्वतःचा विकास साधता येतो.

(7) सामाजिक गतिशीलता (Social Mobility) : वर्ग व्यवस्थेत एखाद्या व्यक्तीला स्वतःची गुणवत्ता सिद्ध करण्याचा परिपूर्ण अधिकार व संधी असते. कनिष्ठ व्यक्तीला स्वतःची गुणवत्ता सिद्ध करण्याचा परिपूर्ण अधिकार व शिक्षण साध्य करून उच्च स्तरात असलेल्या वर्गातील व्यक्ती स्वतः गुण, कौशल्य व शिक्षण साध्य

स्तर असलेल्या वर्गात प्रवेश करू शकतो. म्हणजेच वर्ग व्यवस्थेत सामाजिक गतिशीलता असते. उच्च स्तर असलेल्या वर्गाच्या व्यक्तीमध्ये कुवत नसेल तर निम्न स्तरात बदल होतो. वर्ग व्यवस्थेत बुद्धिमत्ता, आर्थिक प्रगती, व्यवसाय, सत्ता, शिक्षण याद्वारे व्यक्तीला स्वतःचे कर्तृत्व सिद्ध करण्याची संधी असते.

(8) विशिष्ट जीवनशैली (Specific Lifestyle) : प्रत्येक वर्गमध्ये तत्त्वज्ञान, आचार-विचार, रुढी-परंपरा, जीवनशैली, आचरण व्यवहार आदी विशिष्ट स्वरूपाचे असतात. त्यामुळे वर्ग व्यवस्थेत कनिष्ठ, मध्यम, वरिष्ठ त्या त्या वर्गाची स्वतंत्र जीवनपद्धती, त्यांची भिन्नभिन्न जीवनशैली असते. म्हणजेच प्रत्येक वर्गाचे आचार-विचार जीवनविषयक दृष्टीकोन वेगवेगळ्या स्वरूपाचे असल्यामुळे प्रत्येक वर्ग विशिष्ट जीवनशैलीने स्वतंत्र असतो.

(9) संपादित गुणांना प्राधान्य (Quality on Henieved Merits) : वर्ग व्यवस्थेत व्यक्तीच्या जन्माला प्राधान्य नसते तर व्यक्तीच्या संपादित गुणांना प्राधान्य असते. व्यक्तीचा कौटुंबिक जो दर्जा असेल तो असतोच परंतु दर्जा सारखा राहत नाही. वर्ग व्यवस्थेत शिक्षण, व्यवसाय गुण-कौशल्य व्यक्तीला स्वतः कर्तृत्व सिद्ध करण्याची संधी मिळते. स्वकर्तृत्वाने उच्च दर्जा असलेल्या वर्गात प्रवेश करता येतो. म्हणजेच वर्ग व्यवस्थेत व्यक्तीच्या जन्मावरून दर्जात्मक महत्त्व नसते. तर व्यक्तीचे स्वकर्तृत्वाची क्षमता, गुण-कौशल्य व शिक्षण यांना विशेष प्राधान्य असते.

(10) सापेक्षता स्थिरत्व (Relative Stability) : वर्ग व्यवस्था सापेक्ष स्थायी असते. कारण विभिन्न वर्गमध्ये काही प्रमाणात स्थिरत्व नसेल तर वर्गातील लोकांमध्ये आपुलकी, जीवनशैली एकत्वाने जुळणार नाही म्हणजेच वर्ग निर्माण होणार नाही. त्यामुळे वर्ग भावना किंवा वर्ग व्यवस्था दीर्घकाळापर्यंत टिकून असते. काही सामाजिक विचारवंत वर्ग व्यवस्था अस्थाई मानतात. त्यांच्या मते, संपत्ती, प्रतिष्ठा व सत्ता हे वर्ग आधार मुख्यतः अस्थिर असतात. म्हणूनच वर्ग सापेक्षता अस्थिरही असतात.

उपरोक्त वर्गव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये आहेत. या वैशिष्ट्यावरून वर्गाचे स्वरूप स्पष्ट होते. मॅक्स वेबरने म्हटल्याप्रमाणे, एका वर्गातील व्यक्तींना जीवनाच्या विशिष्ट संधी व सोयी सुविधा मिळत असतात असे नाही. प्रत्येक वर्गातील व्यक्तीला आपला दर्जा सुधारण्याची संधी मिळते. त्यामुळे व्यक्ती स्वतःच्या गुण-कौशल्याने एका वर्गातून दुसऱ्या वर्गात जात असतो.

इस्टेट

(Estate)

इस्टेट हा बंद स्तरिकरणाचा प्रकार आहे. औद्योगिक क्रांतीमुळे मध्ययुगात युरोपियन समाजात कृषी संबंधीत अर्थव्यवस्था होती. तेव्हा कृषी हा प्रमुख व्यवसाय असलेल्या कालखंडात संरजामशाहीचे अस्तित्व होते. या संरजामशाहीच्या दृष्टीने

इस्टेट ही संज्ञा वापरली जाते. तेव्हाही वर्गव्यवस्था होती. परंतु वर्गचा आधार पैसा नसून जमिनीची मालकी हा होता. त्यानुसार सरंजामदारांकडे सत्ता, अधिकार, प्रतिष्ठा, उच्च दर्जा इत्यादींबाबतीत श्रेष्ठ असलेला वर्ग होता. म्हणून त्या कालखंडाला सरंजामशाहीचा कालखंड म्हटले जाते. औद्योगिक क्रांतीअगोदर भूमी हेच मुख्य उत्पादनाचे साधन असल्यामुळे त्या कालखंडात वर्गचे अस्तित्व श्रेष्ठत्व महत्त्व भूमीशी संबंधीत होते. समाजातील व्यक्तीचा दर्जा हा त्याच्या जन्मावरुन निश्चित व्हायचा. त्यामुळेच 'इस्टेट' हा बंद स्तरीकरणाचा प्रकार आहे.

आजची वर्ग व्यवस्था ही इस्टेट पद्धतीतून उदयास आली. इस्टेट पद्धतीच्या युरोपीय समाजावर प्रभाव असलेला आढळून येतो. मध्ययुगीन काळात युरोपीय समाजाची विभागणी सुरुवातीला दोनच वर्गात झाली होती. एक धर्मोपदेशक आणि दुसरा संरजामदारांचा वर्ग. धर्मोपदेशक यांच्या हातात धार्मिक सत्ता होती व सरदारांच्या हातात समाजाची शासन व भौतिक सत्ता होती. म्हणजेच समाजाच्या सत्तेचे विभाजन हे धर्मोपदेशक व सरदार या दोन वर्गांमध्ये झालेले होते. धर्मोपदेशक आणि राजकीय सत्ता असे दोनच इस्टेट किंवा वर्ग होते. त्यांचा दर्जा जन्मावरून निश्चित होत होता. त्यामुळे दुसऱ्या व्यक्तींना प्रवेश बंद स्वरूपाचा होता. त्यामुळे दोनच वर्ग जातीप्रमाणे बंदिस्त रूपात झाल्यामुळे धर्मोपदेशकांची धार्मिक क्षेत्रात मक्तेदारी झाली आणि राजकीय सत्ता असणाऱ्या वर्गात श्रेष्ठत्वावरून वाद निर्माण झाले. या वादातून राजाला मदत करणाऱ्या सरदारांना विशेष महत्त्व मिळू लागले. तेव्हा त्या काळात धर्मोपदेशकांविरुद्ध आपल्याला सहकार्य करावे म्हणून जमीनी सरदारांना वाटल्या. कृषीवरील मालकीने सरदारांचा किंवा संरजामदारांचा एका तिसऱ्या वर्गाची निर्माती झाली. म्हणजेच राजघराण्यातील व्यक्तींचा वर्ग, धर्मोपदेशक आणि सरदार असे तीन इस्टेट किंवा वर्ग निर्माण झालेत आणि सामान्यजन किंवा समाज यांचा वर्ग होता. हा वर्ग वरील वर्गाच्या आश्रित किंवा गुलामांचा वर्ग समजला जायचा. कृषीचे संरजामदारांमध्ये वाटप झाल्याने विशेष म्हणजे ते मालक झालेत.

जायचा. कृषांच सरंजामदार असेही नव्हे. सरंजामदार स्वतः जमीनीची मशागत करू शकत नसल्याने सामान्य लोकांकडून शेतीची मशागत करीत होते. जमीनीची मशागत करणारे सामान्य लोक पुढे मालक बनलेत. त्यामुळेच जमिनीवर श्रम करणाऱ्या कुळांचा एक स्वतंत्र वर्ग अस्तित्वात आला. राजकीय व सामाजिक परिस्थितीत बदल झाल्याने व कुळांनी सरंजामदारांना काही रक्कम दिल्याने कुळाचे ते मालक बनलेत. त्यातूनच जमीनीची मालकी असणारा शेतकऱ्यांचा वर्ग निर्माण झाला आणि कुळाप्रमाणेच गुलामांचा सुद्धा वर्ग होता. उपरोक्तपणे स्पष्ट होते की, औद्योगिक क्रांतीचा अगोदर युरोपीय समाजातील सामाजिक स्तरिकरणाचे वर्गाचे स्वरूप बघितल्यास सामान्य रूपात पुढील वर्ग आढळून येतात.

- (1) राजघराण्यातील व्यक्तींचा वर्ग.
- (2) धर्मोपदेशकांचा वर्ग.
- (3) सरंजामदारांचा वर्ग (सरदार).
- (4) कुळांचा वर्ग.
- (5) गुलामांचा वर्ग.

इस्टेट हा आधार बंद स्तरीकरणाचा प्रकार म्हणून इस्टेट पद्धतीचे काही वैशिष्ट्ये आहेत. हे पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

(1) जन्म हाच आधार : इस्टेट व्यवस्थेचा मुख्य आधार जन्म असल्यामुळे इस्टेटमध्ये व्यक्तीचा सामाजिक दर्जा हा व्यक्तीच्या गुण-कौशल्यावर आधारित नव्हता, तर व्यक्तीचा जन्म कोणत्या इस्टेटीमध्ये झाला त्यानुसार व्यक्तीला सामाजिक दर्जा मिळत होता.

(2) भूमी हा इस्टेटचा आधार : भूमीवरून इस्टेट निश्चित केला जात होता. जमिनीवर मालकी असणाऱ्या सरंजामदारांना विशेष महत्त्वाचे स्थान होते.

(3) रुढी चालीरितीचा आधार : युरोपीय समाजात रुढी चालीरितीने इस्टेटला मान्यता मिळायची. इस्टेटीला कायद्याने मान्यता होती. इस्टेटमधील प्रत्येक स्तराचे अधिकार, कर्तव्य, जबाबदारी व विशेष अधिकार स्पष्ट स्वरूपात होते.

(4) सामाजिक गतिशीलतेचा अभाव : इस्टेट पद्धतीमध्ये सामाजिक गतिशीलतेला कुठलाच वाव नव्हता. इस्टेटीमध्ये व्यक्तीला एका वर्गातून दुसऱ्या वर्गात जाण्याची स्वतंत्रता नव्हती त्यामुळे जाती व्यवस्थेप्रमाणे इस्टेटीमध्येही सामाजिक गतिशीलतेचा अभाव होता.

उपरोक्त इस्टेट पद्धतीची वैशिष्ट्ये आहेत. इस्टेटीमध्ये उच्च-निचतेची भावना होती. इस्टेट पद्धतीमध्ये व्यक्तीचा दर्जा हा जन्मावरून निश्चित होत होता, त्यावरून व्यक्तीचा दर्जा श्रेष्ठ वा कनिष्ठ निश्चित व्हायचा.

(अ) सामाजिक स्तरीकरण आणि सामाजिक विभेदीकरण

(Social Stratification and Social Differentiation)

सामाजिक स्तरीकरण ही विषमतेवर आधारित प्रक्रिया आहे आणि विभेदीकरण ही प्रक्रिया सुद्धा समाजास विभाजित करते. त्यामुळे बहुतेक समानार्थी अर्थाने दोन्ही प्रक्रियांचा समाजशास्त्रात वापर केला जातो. परंतु दोन्ही प्रक्रियात भिन्नता आढळून येते. सामाजिक स्तरीकरण हे समाजाच्या जाणीवेतून निर्माण केलेले विभाजन असते. ज्यामध्ये समाजाला उच्च व निम्न अशा स्तरानुसार दीर्घकाळाकरिता विभाजन केले जाते. सामाजिक स्तरीकरण आवश्यक व अनुकूल कार्य असले तरी योग्य नसलेल्या व्यक्तींना उच्च दर्जा मिळतो. समाजाला

विषमतादर्शक चौकटीत बंदिस्त करणारी आणि विविध व्यक्तींना त्यांच्या अधिकारात्मक, विकासात्मक कौशल्यांना संधी नाकारणारी एक प्रक्रिया आहे.

सामाजिक स्तरीकरण ही एक गुंतागुंतीची प्रक्रिया असून स्तरीकरणाचा पाया कुटुंबाची प्रतिष्ठा, संपत्ती, गुण-कौशल्य, व्यवसाय, कर्तृत्व, ज्ञान, पद इत्यादी राहू शकतात. त्यामुळे ही एक साधारण प्रक्रिया आहे. सामाजिक स्तरीकरणाचा प्रक्रियेचे स्वरूप परिपूर्ण सामाजिक असते. म्हणजेच सामाजिक स्तरीकरणाद्वारे समाजाची जी श्रेष्ठ-कनिष्ठ दर्जात विभागणी झालेली असते त्या विभागणीला समाजाची मान्यता असते. कारण समाजाच्या मान्यतेशिवाय समाजाअंतर्गत कोणतीही व्यवस्था समाजात व्यापक स्वरूप धारण करू शकत नाही. जातीप्रथेवर आधारित सामाजिक स्तरीकरण अन्यायात्मक स्वरूपाचे असूनही केवळ सामाजिक मान्यतेमुळेच शेकडो वर्षापासून जिवंत स्वतःचे अस्तित्व टिकून आहे.

सामाजिक विभेदन सहजपणे निर्माण होणारी, आपोआप नैसर्गिकरित्या अल्पकाळ चालणारी प्रक्रिया आहे. सामाजिक विभेदनातील भिन्नभिन्न व्यक्ती वा समूहांतर्गत एक प्रकारे विभाजन होवूनही निम्नतेची भावना राहीलच असे नाही. या दोन्ही दृष्टीने सामाजिक स्तरीकरणाहून सामाजिक विभेदनाचा आधार व्यापक रूपाने स्पष्ट असतो. उदा.-स्त्री-पुरुष, काळे-गोरे, विवाहित-अविवाहित कार्यांतर्गत कृती करणारे कृती समूह एक शिक्षण घेणाऱ्या मुलांचे विविध समूह इत्यादी दृष्टीने विभेदीकरणाची प्रक्रिया स्तरीकरणाहून पुरातन परंपरा असून दोन्ही व्यक्ती समूह कुटुंब यामधील तुलनात्मक असमानेतेला विभेदीकरण असे म्हणतात. विभेदीकरणात्मक स्वरूप सामाजिक राहीलच असे नाही आणि त्याला समाजाची मान्यता राहीलच असे म्हणता येत नाही. म्हणजेच विभेदीकरण हे अल्पकाळाप्रमाणे मर्यादित असू शकतात.

अशाप्रकारे सामाजिक स्तरीकरण आणि सामाजिक विभेदीकरण या दोन्ही प्रक्रिया समानतेवर अल्प प्रमाणात दिसून येतात. परंतु दोन्ही प्रक्रियामध्ये तुलनात्मक आधार व्यापक स्वरूपात आहे. जी स्तरीकरणाला सामाजिक मान्यता असते. त्यामुळे व्यापक सार्वत्रिक स्वरूपात दिसून येते. तर दुसऱ्या प्रक्रियेला सामाजिक मान्यता राहीलच असे नाही त्यामुळे विभेदीकरणला सामाजिक आधार तुरळक प्रमाणात आढळून येतो.

(ब) सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार्य आणि अप्रकार्य
(Functions and Dysfunctions of Social Stratification)

समाजात सामाजिक स्तरीकरणाचे अत्यंत महत्त्व आहे. स्तरीकरण विषमतेवर आधारित असले तरी समाजाच्या दृष्टीने उपयुक्तच असते. स्तरीकरण ही समाजाची

गरज आहे असे संरचनात्मक प्रकार्यवाद्यांना वाटते. किंजले डेव्हीड व मूर यांनी प्रकार्यात्मक आवश्यकता स्पष्ट करताना म्हटले आहे की, समाजातील सदस्यांचा विविध गरजा भागविण्याच्या दृष्टीने स्तरीकरण आवश्यकच आहे. कारण व्यक्ती विविध गरजा स्वतः पूर्ण करू शकत नाही. त्याकरिता इतरांची मदत घ्यावी लागते आणि विविध स्थानाची निर्माती ही सामाजिक स्तरीकरणाने शक्य होते. त्यामुळे योग्य व्यक्तीची निवड करता येते. समाज व्यवस्था टिकवून ठेवण्याच्या दृष्टीने अनुकूल परिणाम घडून येतात तर काही प्रतिकूल परिणाम घडून येतात. म्हणून मूर म्हणतो, सामाजिक स्तरीकरण समाजाच्या दृष्टीने अतिशय लाभदायक आहे. या दृष्टीने सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार्य आणि अप्रकार्य पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार्य

(Function of Social Stratification)

(1) श्रमविभाजनाची व्यवस्था (System of Division in Labour) : समाजात श्रम-विभाजन स्तरीकरणाद्वारे घडवून आणले जाते. समाजातील प्रत्येक स्तराला एक निश्चित स्वरूपाचे कार्याचे निर्देशन केलेले असते. ज्या आधारे त्या स्तरातील व्यक्तीला ते कार्य परिपूर्ण करावे लागत असते. भारतीय जातीव्यवस्था हे महत्त्वाचे उदाहरण आहे. प्रत्येक जातीला विशिष्ट स्वरूपाच्या कार्याचे निर्धारण केलेले होते व ते प्रत्येक जातीनुसार कार्य करतात. सामाजिक स्तरीकरणामुळे समाजाची कार्य व्यवस्था सुरक्षित चालत असते. म्हणून श्रमविभाजनाची व्यवस्था हे सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार्य म्हटले जाते.

(2) एकत्वाची भावना : सामाजिक स्तरीकरणाने समाजात एकतेची भावना निर्माण करणे शक्य होते. प्रत्येक स्तरातील व्यक्ती आपल्या कर्तव्यानुसार कृती करतात. प्रत्येक स्तर हा भिन्नभिन्न असला तरी प्रत्येक स्तरातील व्यक्ती इतर स्तरातील व्यक्तीवर अवलंबून असतो. त्यामुळे त्यांच्यात समन्वयात्मक एकत्वाची भावना निर्माण होते. स्तरीकरणामुळे एकमेकांचे मूल्यात्मक सहकार्याची प्रेरणा मिळते. त्यातून समाजात एकता साधता येते.

(3) सामाजिक नियंत्रणात्मक प्रकार्य : सामाजिक नियंत्रण साधण्याच्या दृष्टीने सामाजिक स्तरीकरणाचे अतिशय महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. गैरमार्गाच्या अवलंब करून व्यक्तींनी संपत्ती मिळविली तरी त्याला समाजाची मान्यता नसते. कारण सामाजिक स्तरीकरणात्मक मूल्यांचे उल्लंघन असते. त्यामुळे समाजमान्य मार्गाचा अवलंब करण्याची प्रेरणा लोकांना सामाजिक स्तरीकरणातून मिळते. म्हणून लोक समाजाला अमान्य कृती करण्याकरिता धजावत नाही. उच्च दर्जा मिळविण्याकरिता

समाजाने दिशा निर्देशाप्रमाणे वागले पाहिजे या भावनेचा विकास होतो. या दृष्टीने सामाजिक नियंत्रणाच्या दृष्टीने सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार्य ठरते.

(4) समाजबंधाचे जतन व ताण निवारण : सामाजिक स्तरीकृत व्यवस्थेत प्रत्येक स्तराच्या जीवनपद्धतीत भिन्नता असते व ती वैशिष्ट्यपूर्ण जीवनपद्धती असते. त्या वैशिष्ट्यपूर्ण जीवन पद्धतीचे जतन करण्याच्या दृष्टीने प्रत्येक स्तर प्रयत्नाची पराकृष्ट करतो. सामाजिक स्तराअंतर्गत व आंतरक्रियात्मक संबंधाची एक विशिष्ट पद्धती निर्माण झाल्याने त्यांचा एका विशिष्ट प्रकारच्या समाजबंधाची निर्मिती होवून व्यक्तीच्या स्तरानुसार वर्तन कर्से असावे या अनुषंगाने मूळ्ये व प्रमाणकाची निर्मिती होते. त्यामुळे आपल्या भूमिकेचे ज्ञान प्राप्त होते. समाज जीवनात व्यक्तीला अनेक वेळा अपयश येतो, अशावेळी व्यक्तीवर येणारे मानसिक तणावाचे निवारण सामाजिक स्तरीकरण व्यवस्थेतील मूळ्ये व आदर्श करतात.

(5) विशिष्ट गुण टिकविण्याचा प्रयत्न : सामाजिक स्तरीकरणामुळे व्यक्ती स्वतःकडील विशिष्ट गुण-कौशल्य वाढवून ती टिकविण्याचा प्रयत्न केला जातो. अलिकडील काळात प्रत्येक व्यक्ती उच्च सामाजिक स्तर किंवा दर्जा टिकविण्याकरिता विशिष्ट कार्यकौशल्य वाढविणे आणि ते टिकवून ठेवणे हे सामाजिक स्तरीकरणाद्वारे शक्य होते.

(6) उच्च दर्जा टिकविण्याकरिता स्पर्धा : समाजात सामाजिक स्तरीकरणामुळे वरिष्ठ स्थानाला विशेष सवलती व प्रतिष्ठादर्शक दर्जा असतो. त्यामुळे उच्च दर्जा व स्थान मिळविण्याकरिता समाजातील लोकांमध्ये स्पर्धा निर्माण होते. स्पर्धात्मक जीवनामुळे योग्य स्थान असलेल्या पदावर योग्य व्यक्तींची निवड करता येते.

(7) सामाजिक गतिशीलता : अलिकडील समाजात मुक्त स्तरीकरणाला विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. खुल्या स्तरीकरणात व्यक्तीच्या कर्तृत्वाला विशेष संधी असते. प्रत्येक व्यक्ती स्वतःच्या गुण-कौशल्याचा विकास करून उच्च स्थान कर्से मिळेल याचा प्रयत्न सतत करतो. म्हणून मुक्त सामाजिक स्तरीकरणात सामाजिक गतिशीलता आढळून येते.

उपरोक्त सामाजिक स्तरीकरणाचे समाज व्यवस्था टिकवून ठेवणे आणि समाजाचा त्या दिशेने विकास साधणे या दृष्टीने प्रकार्य आहेत. म्हणूनच प्राचीन काळापासून सामाजिक स्तरीकरणाचे अस्तित्व आहे. डेव्हीस व मूर यांनीही सामाजिक स्तरीकरणाच्या प्रकार्याना विशेष महत्त्व दिलेले आहे.

सामाजिक स्तरीकरणाचे अप्रकार्य

(Dysfunction of Social Stratification)

सामाजिक स्तरीकरणाचे ज्याप्रमाणे प्रकार्य किंवा गुण आहेत त्याचप्रमाणे अप्रकार्यही आहेत. सामाजिक स्तरीकरणामुळे गुणी व कर्तृत्ववान व्यक्तींना संधी

मिळत नाही. फक्त विशिष्ट व्यक्तींकडे विशिष्ट हक्क, सत्ता व अधिकार केंद्रीत होते. त्यामुळे कनिष्ठ स्तरातील लोकांचा समाजातील मूल्ये व प्रमाणके यावरील विश्वास उत्तून जातो. या दृष्टीने सामाजिक स्तरीकरणाचे अप्रकार्य पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

(1) गुणवान व कर्तृत्वशाली व्यक्तींना संधी मिळत नाही : सामाजिक स्तरीकरणामुळे गुणवान कृतीशील व्यक्तींना स्वतःचा विकास साधण्याची संधी मिळत नाही. स्तरीकरणात उच्च वर्गातील व्यक्तींना विशेष सवलती, विशेष अधिकार मिळतात. परंतु कनिष्ठ स्तरातील व्यक्तींना विशेष अधिकार, सोयी व सवलतीपासून वंचित राहावे लागते. त्यामुळेच कनिष्ठ स्तरातील व्यक्ती आपला विकास करू शकत नाही.

(2) वर्गसंघर्षाची शक्यता : सामाजिक स्तरीकरणामुळे दोन वर्गामध्ये उच्च-निम्नतेची भावना जोपासली जाते. दोन्ही वर्गाचे हितसंबंध भिन्नभिन्न असल्याने परस्पर विरोधी हितसंबंधामुळे दोन वर्गात संघर्ष होण्याची शक्यता जास्त असते. वरिष्ठ स्तरातील व्यक्ती कनिष्ठ स्तरातील व्यक्तींचे शोषण करतात. त्यामुळे श्रेष्ठ-कनिष्ठ स्तरातील वर्गात नेहमी संघर्ष होत असतो. कार्ल मार्क्सने आर्थिक हितसंबंधातून दोन वर्गात संघर्ष होतो असे म्हटले आहे.

(3) कर्तृत्वहीन लोकांना महत्त्व : सामाजिक स्तरीकरणात श्रेष्ठ कुटुंबातील कर्तृत्वहीन लोकांनाही त्याच्या उच्च दर्जा असलेल्या कुटुंबात जन्म झाल्यामुळे कुठलेही श्रम, कर्तृत्व सिद्ध न करता उच्च दर्जा मिळतो. कनिष्ठ स्तरात असलेल्या कुटुंबातील लोकांची विशेष गुणवत्ता, कर्तृत्व असून देखील त्यांना कनिष्ठ स्तरातच जीवन जगावे लागते. त्यामुळे समाजातील श्रेष्ठ दर्जा असलेल्या पदावर जास्तीतजास्त कर्तृत्वशृंखला व्यक्तीचा जास्त भरणा होतो. परंतु उच्च गुणवत्ता असलेल्या लोकांना कुठलेही स्थान किंवा महत्त्व नसते.

(4) सत्ता संपत्तीचे केंद्रीकरण : स्तरीकरणामुळे श्रेष्ठ कुटुंबातील व्यक्तींकडे सत्ता संपत्तीचे केंद्रीकरण झालेले असते. त्यामुळे समाजाच्या विकासात्मक दृष्टीने धोकादायक असते. कनिष्ठ स्तरातील लोकांवर निरंतर अन्याय होत राहतो. त्यातून कनिष्ठ स्तरातील लोकांचा समाजाच्या मूल्य व प्रमाणकावर विश्वास राहत नाही.

(5) प्रगतीच्या मार्गात अडथळे : स्तरीकरणामुळे बहुतेक कनिष्ठ स्तरातील व्यक्तींना स्वतःची प्रगती साधण्याची संधी मिळत नाही. जाती व्यवस्थेमुळे जन्मावर सामाजिक स्तरीकरण असल्याने कनिष्ठ दर्जा असतो. त्यामुळे व्यक्तीच्या गुणवंत व कर्तृत्वशील व्यक्तींना वाव मिळत नाही. त्यातून कनिष्ठ स्तरात बहुसंख्य लोकांच्या प्रगतीत रोडा निर्माण होतो. पर्यायाने देशाच्या प्रगतीप्रथावर अडथळे निर्माण होतात.

(6) सामाजिक गतिशीलतेला बाधा : स्तरीकरणामुळे सामाजिक गतिशीलतेला बाधा निर्माण होते. कारण बंद स्तरीकरणात व्यक्तीच्या विकासात्मक गतीला संधी नसते. मुक्त स्तरीकरणांतर्गत मुक्त स्तरीकरण असूनही वर्गामध्ये गतिशीलता तेवढी

नसते. त्यामुळे सामजिक स्तरीकरणात व्यक्तीचा दर्जा स्थानांअंतर्गत स्थिर असतात, गतिशीलता नसते.

उपरोक्त सामाजिक स्तरीकरणाचे अप्रकार्य किंवा दोष आहेत. म्हणून सामाजिक स्तरिकरण अयोग्य आहे. ज्यामुळे कुठलाही समाज सामाजिक स्तरीकरणाचे समर्थन करू शकतच नाही. वरिष्ठ लोकांचे हितसंबंध गुंतलेले असतात. त्यामुळे ते लोक सामाजिक स्तरीकरणाचे समर्थन करतात. परंतु समाजाचा बहुतेक भाग त्यांच्या विरोधात असतो.